

UOT 581.527.29.37

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI FLORASINDA YAYILAN *DELPHINIUM* L. CİNSİNƏ DAXİL OLAN NÖVLƏRİN BİTKİ ÖRTÜYÜNDƏ ROLU

Biologiya üzrə fəlsəfə doktoru Z.K.Salayeva
AMEA Naxçıvan Bölməsi, Bioresurslar İnstitutu
E-mail: zulfyeyesalayeva@mail.ru

Açar sözlər: flora, fəsilə, dərman bitkiləri, bəzək bitkiləri, faydalı, cins, növ, mühafizə

Naxçıvan Muxtar Respublikasının florası biomüxtəlifliyinə görə Azərbaycanın digər regionlarından kəskin fərqlənir. Regionun istər dağlıq hissəsində, istərsə də geniş sahələri əhatə edən ərazilərində çoxsaylı qayalıqlar, daşlı, çınqıllı, quru yamaclar, çəmən və bozqırlar, meşə və kolluqlar, geniş meşəkənarı otluqlar və su hövzələri vardır. Muxtar respublikanın müasir florası 176 fəsilə, 908 cins və 3021 növlə təmsil olunur [4, s. 209]. Hazırda dünyada regionlar üzrə flora və bitki örtüyünün öyrənilməsi istiqamətində aparılan tədqiqat işlərinə geniş yer verilir. Bu baxımdan, *Delphinium* növlərinin muxtar respublika florasında hərtərəfli tədqiq edilməsi, bioekoloji xüsusiyyətlərinin, növ tərkibinin, sistemativ icmalın dəqiqləşməsi, bitki örtüyündə əmələ gətirdiyi formasıya, assosiasiya, makro və mikro qruplaşmaların faydalı növlərinin müəyyənlişməsi, mühafizə olunması vacib və aktual məsələlərdən biridir.

Material və metodika. Tədqiqat obyektini olaraq Naxçıvan Muxtar Respublikasının aşağı, orta və yüksək dağ qurşaqlarında yayılan *Delphinium*, növləri götürülmüşdür. Çöl tədqiqat işlərinin aparılmasında əsas üstünlük marşrut metoduna verilmişdir. Marşrutların seçilməsi zamanı ərazi bitkiliyinin zonallıqlar üzrə paylanması və botaniki-coğrafi xüsusiyyətləri də nəzərə alınmışdır. *Delphinium*, cinsinin yayılma əraziləri tədqiq

edilmiş, fitosenozların əsasını təşkil edən assosiasiyaların tərkibi öyrənilmişdir. Flora və bitki örtüyünün öyrənilməsində ümumi qəbul olunmuş floristik, sistemativ, ekoloji, coğrafi, geobotaniki üsullarından istifadə edilmişdir [1, s. 17-23; 6, s. 26-83; 10, s.79-85]. Cinsə daxil olan növlərinin təyinatında A.A.Qrossheym, A.M.Əsgərov “Azərbaycan florasının konspekti” Qurbanov E.A. “Ali bitkilərin sistemativası”, “Флора Азербайджана”, Talibov T.H., İbrahimov Ə.Ş. “Naxçıvan Muxtar Respublikası florasının taksonomik spektri”, “Конспект флоры Кавказа” və digər əsərlərdən, floralardan, Azərbaycan botaniklərinin əsərlərindəki metodiki göstərişlərdən, monoqrafiya və məqalələrdən istifadə edilmişdir. Son taksonomik əlavə və dəyişikliklər “Конспект флоры Кавказа”, S.K. Çerepanovun və digər tədqiqatçıların əsərlərinə uyğun aparılmışdır. [2, s.69-72; 3, s.147-159; 4, s.87-89; 7, s.65-67; 8, s.9-13; 9, s.105-137; 11, s.30-97; 12, s.123-129; 13, s.303-309].

Alınmış nəticələrin müzakirəsi. Muxtar respublika florasında yayılmış *Delphinium*, cinsin taksonomik tərkibinin dəqiqləşdirilməsi, bioekoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi, bitkilik tiplərində yayılması, nadir növlərinin qorunması, təsərrüfat əhəmiyyətli növlərinin tədqiqi əsas məsələlərdən biridir (Cədvəl 1).

Cədvəl 1

Delphinium L., cinsinin bioekoloji xüsusiyyətləri

№	Növlərin latın dilində adları	Fenofaza		Bitkinin hündürlüyü	Yarusluluq
		Çiçək	Meyvə		
1.	<i>Delphinium araraticum</i> (N.Buch) Grossh.	VI	VII	50-100	I
2.	<i>D. buschianum</i> Grossh.-	VII	VIII	50-100	I
3.	<i>D. caucasicum</i> C.A.Mey.	VII	VIII	10-20	III
4.	<i>D. cyphoplectrum</i> Boiss	VI	VII	30-35	II
5.	<i>D. flexuosum</i> Bieb.	VII	VIII	50-90	I
6.	<i>D. foetidum</i> Lomak.	VI	VII	15-30	II, III
7.	<i>D. freynii</i> Conrath.	VI	VII	50-110	I
8	<i>D. nachiczevancum</i> Tzvel.	V	VI	40-60	II
9	<i>D. szowitzianum</i> Boiss.	IX	X	20-60	I, II

Aparılan tədqiqatlar zamanı *Delphinium* növlərinin iştirak etdiyi bitki qruplaşmalarının növ tərkibi və hansı bitkilik tiplərində yayıldıkları müəyyən edilmişdir. Bitki örtüyü çoxsaylı formasialardan təşkil olunmuşdur bu fitosenozları bir-birindən fərqləndirmək üçün taksonomik vahidlərdən istifadə olunur. Bu taksonomik vahidlər aşağıdakılardır: assosiasiya, assosiasiya qrupu, assosiasiya sinfi, formasiya, formasiya qrupu, formasiya sinfi və bitkilik tipi. Bunların içərisində ən kiçik sistemativ vahid assosiasiya, ən böyük sistemativ vahid isə bitkilik tipi hesab olunur.

Çəmən bitkiliyi tipi. Çəmən bitkilik tipi: Hündür dağ alp çəmənləri, subalp çəmənləri, hündürötlülük və yuxarı dağ meşə çəmənləri olmaqla 4 yerə bölünür ki, bunların hər birində *Delphinium* növlərinə rast gəlinir. Yarımtip: Subalp çəmənləri Formasiya sinfi: Subalp hündürötlülük Formasiya: *Delphinieta*

Assosiasiya: *Delphinium buschianum*–*Trifolium pratense* - *Phleum pratense*

Ordubad rayonunun Biləv, Şahbuz rayonunun Kükü kəndinin Dərəboğazı ərazisində Buş mahmızçıqəyi, subalp hündürötlülüğündə yayılan formasiyada dominant növ kimi iştirak edərək, birinci yarımda dayanır. Culfa rayonunun Ərəfsə kəndi ətrafında yerləşən Xəzinədərdədə ərazisində bu formasianın tərkibində *Trifolium arvense*, *Trifolium pratense*, *Lotus corniculatus*, *Filipendula ulmaria*, *Ranunculus arvensis*, *Melilotus albus*, *Campnula coriacea* növlərinə komponent kimi rast gəlinir. *Delphinieta* formasianın tərkibdə 20-25 bitkinin iştirak etdiyi müəyyən edilmişdir: *Phleum pratense*, *Dactylis glomerata* L., *Avena fatua* L., *Chaerophyllum macrospermum* (Willd. ex Spreng.) Fisch et C.A. Mey., *Trifolium pratense*, *Nepeta cataria* L., *Pyrethrum uniflorum*, *Trifolium pratense*, *İnula grandiflora*, *Senecio vernalis*, *Poa pratensis*, *Calamagrostis epigeios* Roth., *Dactylis glomerata* L., *Achillea millefolium* L., *Bromus variegatus* Boiss. *Phlomis cancellata* Bunge. Biçənək ətrafındakı meşələrdə yayılan formasialarda Baş mahmızçıqəyinə tək-tək və ya qrup halında rast gəlinir.

Yarımtip: Subalp çəmənləri

Formasiya sinfi: Subalp hündürötlülüğü

Formasiya: *Delphinieta*

Assosiasiya: *Delphinium flexuosum* – *Smirniopsis aucherii*

Kükü kəndinin Darvazaqaya, Dərəboğazı ərazisində subalp çəmənliyində yayılan assosiasianın əsas dominant bitkiləri Oşe lələklivəsi-*Smirniopsis aucherii*, *Delphinium flexuosum*-Qıv-

rım mahmızçıqək növləridir. Şahbuz rayonunun Kükü, Keçili, Nursu, Külüs, Biçənək və digər ərazilərində yayılan formasiaların tərkiblərində *Delphinium*, cinsinin növləri ilə birlikdə *Scilla caucasica* Misch., *Ornithogalum navaschii* Agapova (*O. tenifolium* Guss.), *Ornithogalum montanum* Cyr. (*O. graciliflorum* C.Koch., *O. Platyphyllum* Boiss, *Bellevalia longistyla* (Misch.) Grossh., *Muscari tenuiflorum* Tausch. və s. geofit bitkilərə də rast gəlinir. Formasiyaların tərkibində cinsin növləri subdominant, edifikator və komponent bitki kimi iştirak edir.

Yarımtip: Alp xalıları

Formasiya sinfi: Taxıllı-paxlalı alp xalıları

Formasiya: *Plantageto-Delphinitum*

Assosiasiya: Bağayarpaqlı-mahmızçıqəkli - taxıllı

Bu formasiya və assosiasiya Ordubad rayonunun Tivi, Bist, Nəsirvaz, Culfa rayonunun Teyvaz, Ərəfsə, Ləkətağ ərazilərində yayılmışdır. Fitosenozların tərkibi *Poa bulbosa*, *Trisetum flavescens* (L.) Beauv., *Phleum phleoides*, *Nardus stricta* L., *Agrostis planifolia*, *A. capillaris* L., *Phleum bertolonii* DC., *Bromopsis riparia*, *Ceratocephala polypetala* Hochst, *Trifolium pratense*, *Trifolium trichocephalum*, *Medicago sativa*, *Melilotus officinalis* (L.) Pall., *Astragalus lagurus*, *Vicia elegans*, *Cephalaria kotschyi*, *C. armena*, *Anthemis tinctoria* L., *Hypericum venustum* Fenzl, *Filipendula vulgaris*, *Rumex acetosa*, *Plantago media* L., *Phlomis pungens* Willd., *Euphorbia iberica* və s. növlərdən təşkil olunmuşdur. Naxçıvan Muxtar Respublikası florasında yayılmış Bağayarpaqlı - mahmızçıqəkli -taxıllı assosiasialarda *Plantago lanceolata* L., *P. major* L., *P. saxatilis* Bieb., *P. media* L., *P. atrata* Hoppe bağayarpağı növlərinə rast gəlinir. *Delphinium caucasicum* assosiasianın edifikatorudur. O, fitosenozunun bəzi yerlərində üstünlük təşkil edir və təmiz alp xalısı əmələ gətirir. Bəzi yerlərdə isə digər formasialarının tərkibinə komponent kimi daxil olur. Tədqiq olunan bu fitosenozların layihə örtüyü 70% olsa da, alp qurşağında otların alçaqboylu olması, məhsuldarlığın az olmasına səbəb olur. Yarımtip: Hündürötlü meşəətrafı çəmənlik Formasiya sinfi: Taxıllı -müxtəlifotlu- meşəətrafı çəmənlik

Formasiya: - *Poeto-Delphinitum*

Assosiasiya: taxıllı -müxtəlifotlu -mahmızçıqəklik

Batabat ərazisinin subalp çəmənliklərində yayılmış taxıllı - müxtəlifotlu - mahmızçıqəklik formasiasının tərkibində Ağrı mahmızçıqəyi dominant rolunu oynayır. Bu növə Şahbuz rayonunun Kükü, Nursu, Biçənək, Ordubad rayonunun Parağa, Dırnis, Məzrə kəndləri ərazilərində tək-tək və ya

müxtəlif bitki qruplaşmalarının tərkibində rast gəlinir. Taxıllı-müxtəlifotlu-mahmızçiçəklik assosiasiyaların tərkibində *Delphinium caucasicum*, *Delphinium buschianum*, *Caltha palustris*, *Caltha polypetala*, *Poa nemoralis*, *Poa bulbosa*, *Poa pratensis*, *Phleum phleoides*, *Phleum pretense*, *Festuca valesiaca*, *Dactylis glomerata*, *Trifolium pretense*, *T. fontanum*, *T. trichocephalum*, *T. medium*, *Vicia balansae*, *V. nissoliana*, *V. Grossheimii*, *V. variabilis*, *Lens ervoides*, *Lotus tenuis*, *L. corniculatus*, *Lathyrus chloranthys*, *L. aphaca*, *Potentilla argentea*, *Filipendula ulmaria*, *Geum rivale*, *Geranium sylvaticum*, *Inula auriculata*, *Plantago lanceolata*, *Rumex acetosa*, *Origanum vulgare*, *Galium verum*, *Muscari caucasicum*, *Allium cardiostemon*, *Orchis palustris* və s. növlər geniş yayılmışdır.

Çəmən kolluq fitosenozlarında *Delphinium* növləri ilə birlikdə kollardan *Crataegus sanguinea*, *Prunus divaricata*, *Pyrus oxyprion*, *Lonicera iberica*, *Sorbus persica*, *Pyrus salicifolia*, *Rosa canina*, *Acer ibericum*, *Rhamnus cathartica* və s. bitkilərə də rast gəlinir. Bu fitosenozlarda 56-70 növ müxtəlif həyat formalı növlər qeyd olunmuşdur. Onların içərisində 25 növə daha tez-tez rast gəlinir. *Delphinium* L., cinsinin növləri ən

çox alp və subalp xalılarında talalar şəklində, qayalıqlarda tək-tək, hündürlüklü meşəətrafi çəmənliklərdə isə müxtəlif bitki qruplaşmaları əmələ gətirirlər. *Delphinium araraticum* (N. Busch) Grossh., *Delphinium foetidum* Lomak., *Delphinium caucasicum* C.A. Mey., *Delphinium szowitzianum* Boiss., növlər meşəətrafi çəmənliklərdə müxtəlif formasiyalar, assosiasiyalar əmələ gətirir. *Delphinium flexuosum* Bieb., *Delphinium cypripedium* Boiss., növləri isə çəmən bitkilik tipində edifikatordur. Bu formasianı yaranmasında *Achillea millefolium* L., *Campanula glomerata* L., *Galium verum* L., *Rumex acetosa* L., *Xanthoxalis corniculata* L., *Papaver orientale* L., *Hordeum bulbosum* L., *Dactylis glomerata* L., *Nepeta cataria* L., *Alopecurus aequalis* Sobol. Növləri ilə yanaşı bir sıra ağac və kollar da *Rosa brotherorum* Chrshan., *Rosa canina* L., *Crataegus orientalis*, *Crataegus meyeri*, *Malus orientalis*, *Pyrus salicifolia* Pall. iştirak edirlər.

Müəyyən edilmişdir ki, *Delphinium* L., cinsinin muxtar respublikası florasında 9 növ təmsil olunan növlərin düzənlik və aşağı qurşaqda 1, orta dağlıq qurşaqda 2, subalp qurşaqda 6, alp qurşaqda 3, növü yayılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Babayev S.Y. Naxçıvan Muxtar Respublikasının coğrafiyası Bakı: Elm, 1999, 238 s.
2. Əsgərov A. Azərbaycanın ali bitkiləri. (Azərbaycan florasının konspekti) I hissə. Bakı: Elm, 2005, 247 s.
3. Seyidov M.M., İbadullayeva S.C., Qasımov H.Z., Salayeva Z.K. Şahbuz Dövlət Qoruğunun flora bitkiliyi. Naxçıvan: Əcəmi, 2014, 524 s.
4. Talibov T.H., İbrahimov Ə.Ş. Naxçıvan Muxtar Respublikası florasının taksonomik spektri. Naxçıvan: Əcəmi, 2008, 350 s.
5. Talibov T.H., İbrahimov Ə.Ş. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Qırmızı Kitabı (Ali sporlu, çılpaqtoxlu və örtülütoxumlu bitkilər) Naxçıvan, 2009, 676 s.
6. Гроссгейм А.А. Растительные покровы Кавказа, М.: МОИП, 1948, 267 с.
7. Ибрагимов А.Ш., Салаева З.К. Геофиты лугов и субальпийский пояс Нах.АССР и их хозяйственное значения // Доклады АН Аз.ССР, 1988, Т. XIV, №11, с. 65...67
8. Ибрагимов А.Ш., Набиева Ф.Х., Салаева З.К. Горностепная растительность Нахчыванской Автономной Республики Азербайджана // ИФ: 0,173 Научный журнал «Инновации в науке», г. Новосибирск, 2017, № 5 (66), с. 9...13
9. Ибрагимов А.Ш. Растительность Нахичеванской Автономной Республики и ее народно-хозяйственное значение. Баку: 2005, 230с.
10. Прилипко Л.И. Растительные отношения в Нахичеванской АССР. Аз ФАН, 1939, 196 с.
11. Флора Азербайджана. Баку: АН Азерб. ССР, т. 4, 1952, 124 с.
12. Конспект флоры Кавказа. т. 2. Санкт-Петербург, 2006, 201 с.
13. Черепанов С.К. Сосудистые растения России и сопредельных государств. СПб: Мир и семья, 1995, 992 с.

**The role of species of *delphinium l.* genus in the flora of nakhchivan
autonomous republic**

Z.K. Salayeva

Institute of Bioreources of Nakhchivan

Section of the National Academy of Sciences of Azerbaijan

SUMMARY

Key words: *flora, family, medicinal plants, ornamenatal plants, useful, genus, species, protection*

In the article there have been given information about species of the *Delphinium L.*, spread in the territories of Nakhchivan Autonomous Republic. Bioecological features and a role in a vegetative cover of species have been studied. It was determined that they represented 9 species in the flora: *Delphinium araraticum (N.Buch) Grossh.*, *D. buschianum Grossh.*, *D. caucasicum C.A.Mey.*, *D. Сyphoplectrum Boiis.*, *D. flexuosum Bieb.*, *D. foetidum Lomak.*, *D. freynii Conrath.*, *D. nachiczevancum Tzvel. (D quercetorum. Boiss. & Hausskn)*, *D. szowitsianum Boiss.*. These species spread areas have been specified.

During the investigation it has been clear that, species of *Delphinium L.*, genera have been spread in desert, semi-desert, xerophytics, sparse forest, shrubs and steppe vegetation types in the area of Nakhchivan Autonomous Republic. Species of these genera are decoratives, dyes, medicines and toxic plants.

**Роль видов родов *delphinium l.* в растительном покрове распространенных во флоре
нахчыванской автономной республики**

Доктор философии по биологии З.К.Салаева

Институт Биоресурсов Нахчыванского Отделения НАНА

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: *флора, семейство, лекарственные растения, декоративные растения, полезный, род, вид, охран*

В статье проведены материалы многолетних исследований о закономерностях распространения видов родов *Delphinium L.*, на территории Нахчыванской Автономной Республики. Изучены биоэкологические особенности и роль в растительном покрове 9 видов: *Delphinium araraticum (N.Buch) Grossh.*, *D. buschianum Grossh.*, *D. caucasicum C.A.Mey.*, *D. cyphoplectrum Boiis.*, *D. flexuosum Bieb.*, *D. foetidum Lomak.*, *D. freynii Conrath.*, *D. nachiczevancum Tzvel. (D quercetorum. Boiss. & Hausskn)*, *D. szowitsianum Boiss.*, уточнены их ареалы.

Установлено, что виды родов *Delphinium L.*, на территории Нахчыванской Автономной Республики распространены в пустынном, полупустынном, ксерофитном, редколесье, кустарниковом и степном растительных типах. Виды этих родов являются декоративными, красильными, лекарственными и ядовитыми растениями.